

Kovalovszky Miklós

EGY KRITIKUSABB KRITIKAI KIADÁS: ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI

Újságcikkek, tanulmányok. I. k., második, átdolgozott kiadás. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Bp., 1990. Akadémiai Kiadó. 955 lap, 8 képmelléklet

1. Az *ÖPM*¹ I. kötetének megjelenésekor, 1955 áprilisában, az Akadémiai Kiadó ankétot rendezett. Földessy Gyula ismertette a kiadás tervét, két (!) évre ígérve a sorozat elkészültét (1982 lett, mire a XI. kötet megjelent), majd Ady-kortársak méltatták a kritikai kiadás jelentőségét. Az ünnepies hangulatot kissé megzavarta hozzászólásom, melyben jeleztem aggályomat a névtelen és a kétes jelzésű cikkek tömeges fölvétele miatt, hiszen a kötet legelső írása sem Adyé (l. *It* 1955. 52–61). Később mások is hangoztattak hasonló kétségeket, s ennek nyomán vita alakult a kötet körül (l. *Bibl.* 19–20).

A névtelen cikkek hitelességének kérdését részletes vizsgálattal igyekeztem ezután megvilágítani (l. *ItK* 1956. 204–18); sajnos, a már sajtó alatt lévő II. kötetben megismétlődtek az elsi tettség hibái; ezekre szintén tüzetes elemzésben mutattam rá (l. *It* 1956. 364–75). Ez óvatosságra készítette a kiadás irányítóit, s a III. kötet csak kilenc év múlva, 1964-ben jelent meg, új munkatársak bevonásával, átgondolt elvek alapján.

E változtatás sarokpontjai: (1) a kétségtelen Ady-írások és a kétes hiteles szövegek elkülönítése, főszövegbe és függelékbe, ill. a jegyzetekbe; (2) az átollózásra gyanús cikkek forrásának felkutatása; (3) az Ady szerzőségét hitelesítő, indokló, ill. valószínűsítő érvek számbavétele (l. az *ÖPM* III. kötetének előszavát: 277–85).

A megtorpanást követő hosszú szünet eredménye megmutatkozott a következő kötetek feltűnő minőségi különbségében: az I. és a II. kötet szövegrésze terjedelmének 5, ill. 9 százalékát teszik ki a jegyzetek; a III. és a IV. kötetben ez az arány 60, ill. 70 százalék (!).

Lényeges változás történt tehát a szerkesztés elveiben és módszereiben. Az illetékesek azonban, nyilván presztízsokokból, úgy vélték helyrehozni a kezdet balfogását, hogy elhatározták, csak a sorozat befejezésekor teszik közzé az újjászervezett első két kötetet, mintegy a második kiadás nyitányaként. Harmincöt évet kellett azonban várni, míg 1990-ben, nyolc évvel a XI. kötet után, megszületett az I. kötetnek lényegesen módosult, megrostált és kiegészített változata, Vezér Erzsébet áldozatos vállalásának köszönhetően, Láng József lektori közreműködésével (a II. kötet készülő új kiadását is ők gondozzák). A több évtizedes késedelem sajnálatos következménye, hogy az *ÖPM* eredeti I–II. kötet – bár kétes értékük az Ady-kutatók körében régóta nyilvánvaló – több alaptalan következtetés, téves adat és közlés forrása lett.

2. Az Ady műveit egybegyűjtő kritikai kiadás eddigi hatalmas szöveg- és jegyzetanyagát (*ÖPM* 11 k., *ÖV* 2 k.) természetesen már hasznosíthatta az *ÖPM* I. kötetének „második, átdolgozott” kiadása. Hogy e szerény megjelölés voltaképp az 1897. szeptember és 1901. május közt lapokban megjelent Ady-írásoknak szigorú kritikával végzett újbóli feldolgozását jelenti, kiviláglik, ha a két változat (I¹ – I²) néhány adatát összevetjük és szembeállítjuk.

Sokat mondanak már terjedelmi viszonyaik is: I¹: 560 l., ebből 407 a szöveg, 29 (!) a jegyzet; I²: 955 l., 674–221 (!) megoszlással. Az I¹ tartalomjegyzéke 352 tétel, a I²-ben az Ady írta és/vagy neki tulajdonítható publikációk száma pedig – több csoportba sorolva –, 697; az új gyűjtés tehát terjedelemben 65%-kal, tételszámban pedig kétszeresére

¹A használt rövidítések jegyzéke a cikk végén.

növelte a kérdéses időszakból feltárt anyagot. Ebből 404 került „Főszöveg”-be, azaz minősült kétségtelen hitelű Ady-írásnak, az I¹ 352 tételével szemben, noha 35 ki is maradt, ill. 13 a kétségesek csoportjába, függelékbe került. A növekmény így is 94 új Ady-cikk, részben jelzett, részben olyan, amelyet bizonyossággal neki tulajdoníthatunk.

A mostani kötet gondozói azonban nem a fölfedezés eltökélt szándékával vették számba a lapok anyagát: minden névtelen vagy/és Ady-gyanús cikket kritikai elemzéssel válogattak ki, s többségüket (194) a „kétes hitelű szövegek” függelékében közlik; hozzájuk járul a jegyzetekbe iktatott kb. 60 „valószínű”-nek tekintett közlemény. E munkát azonban a régi vidéki lapok sok névtelen és forrásjelzés nélküli máshonnan átvett közleménye nehezíti, sokszor megoldhatatlan feladattá teszi. Annak idején Földessynek egy-egy névtelen cikk tekintetében az volt fő szempontja, hogy színvonala és eszmeisége alapján írhatta-e Ady; „a stíluskritikát [...] nagyon felületesen alkalmazta” (I² 691.), mint a sovány, semmitmondó jegyzetek is kirívóan mutatják. Ami pedig a tárgyi, tartalmi fogódzókat illeti, a hitelességre utaló összefüggések, motívumok, kifejezésformák azonosításához hatalmas anyagtömeget tároló emlékezet szükséges, szinte Ady minden leírt sorának ismerete, a korba ágyazott életműben és pályaképben való teljes tájékozottság. Földessy azonban — mindenek birtokában ugyan — nem filológus alkot, aki a részletek aprólékos vizsgálatában el tudott volna mélyedni. Így eleve elhibázottnak ígérkezett az Ady-próza tudományos igényű összetételének rá bízott irányítása; szerencsére fölismerően az elvettét kezdet kockázatát, helyes irányba fordították a munka menetét; de — újragombolva a mellényt — csak megismételt gyűjtéssel és kritikai igényű, filológus módszerű feldolgozással lehet helyrehozni a félresikerült kezdet mulasztásait és hibáit.

Vezér Erzsébet szerkesztői munkája nyomán lényegesen gazdagabb és változatosabb, tehát hitelesebb kép bontakozik ki Ady első újságírói éveiről: szenvedélyes, sokoldalú érdeklődés, feszülő munkakedv, játékos könnyedség és borús, vívódó komolyság, lírai érzékenység és harcos elviség kettőssége jellemzi e korszakát. Mindez nemcsak a szövegekből, hanem a jegyzetanyagból is kiviláglik. Értéküknek és érvényüknek fő tényezője a közölt szövegek hitelességét megalapozó áttekintőképesség, az „Ady”-ban — az emberben, korában, műveiben és a kérdéses anyagban — való elmélyült otthonosság, tájékozottság, s ez elsőrendűen fontos a jelzetlen cikkek hitelesítésében, ill. valószínűsítésében.

3. Az I²-be fölvert anyagnak az I¹-hez viszonyított gyarapodása (terjedelemben kb. 65%, tételzámban csaknem 100% a többlet) jelentős az Ady-kutatás számára, de fáradságos és felelős feladat elé állította a szerkesztőt. Igen sok jelzetlen cikk ugyanis valószínűleg Adyé, de ezt nyelvi-stiláris kritériumok alapján körültekintő kritikával bizonyítani vagy alátámasztani kell.

A jegyzetek előszavában (691.) Vezér szól arról, hogy azon lapok mellett, amelyeknek Ady állandó munkatársa volt, átnézték a *Debreceni Ellenőrt*, a *Debreceni Újságot* és a *Debreczen — Nagyvárad* *Értesítőt* is, de nem találtak bennük Ady-cikket. Jelzett írásokról valóban aligha lehet szó: a *DH*, majd a *D* belső munkatársaként nem írhatott névvel vagy ismert jelzéssel más ottani újságba. A pályakezdő szereplésvágy vagy az alkalmi honorárium készítésére néha mégis „vendégszerepelt” talán egy-egy jelzetlen, ill. álnevével írással más lapban is, hisz kapcsolatban volt velük (I. ÖV I., *Eml.* II., 80., 152-3., 211-5.). Kívánatos volna tehát e lapokat ismét áttekinteni, ellenőrzésül, de akár a teljes negatív bizonyosságért is.

A több évtizedes adósság rendezésének, a függő kérdések tisztázásának sürgető volta mellett nyilván a felelős — s talán túlzott — óvatosságnak tulajdoníthatjuk, hogy a szerkesztő a körültekintő gondnal gyűjtött hatalmas anyagnak jó egyharmadát (194 cikk) *Függelékbe* utalta mint kétséges, vitatható hitelűt. Mindez voltaképp a lényeg megkerülése, a döntés elodázása, a kérdéses szövegeknek további elemző vizsgálatra utalása. E jelentős tömegű anyagnak Ady-gyanús voltát, akárcsak a főszövegbe sorolt névtelen cikkekét, Vezér éles, fejlett kritikai érzéssel ismerte föl, mégis óvakodott a határozott állásfoglalástól, a függő kérdések lehető végleges tisztázásától. Pedig a *Függelék* anyagának nagy része éppoly jogosan, megokolható bizonyossággal vehető főszövegbe, mint az oda hitelesként besorolt névtelen cikkek legtöbbször; ezek közt is van viszont néhány olyan, amely — a bizonytalanságnak negatív irányba hajló értelmezésével — éppúgy *Függelékbe* kerül-

hetne. Még mindig eldöntetlen maradt tehát mintegy 250 tétel hitelessége, s ez azt jelenti, hogy szükség volna, ill. sor kerülhetne egy harmadik (esetleg egy negyedik?) „még kritikaibb” kiadásra, melynek a legalaposabb mikrofilológiai elemzéssel talán sikerül majd 95–98%-os bizonyossággal megállapítani a névtelen és kétes jelzésű ifjúkori Ady-írások hitelességét.

4. E feladat eredményes megoldását segítő módszer kidolgozásához magam is megpróbáltam hozzájárulni egy szerény kísérlettel. Az I¹ kritikai fogadtatásával kapcsolatban a fiatal Ady írásainak elemzésével számba vettem akkori nyelvhasználatának és stílusának néhány jellemző elemét és sajátosságát (l. MNy 1957. 351–68.; a feldolgozott prózai szövegek az I² anyagának kb. 44%-át adják). Természetesen az író nyelvi modora is alakul, változik, s a 22–24 éves Ady esetében az egymásra zsúfoltan ható tényezők — a debreceni környezet és életforma, változatos kapcsolatok, új olvasmányok, mintaképek és tekintélyek befolyása s főként az újságírás iskolájának „szakmai”, idomító hatása, a sajtóklisék és közhelyek gépiessége — fokozott intenzitással módosítják nyelvhasználatának jellegét. Nyelvi tudatunknak van azonban egy alaprétege, amely a fölnevelő környezetben, az anyanyelvjárással alakul ki, s rögzül egyéniségünk meghatározó részévé. Ilyen, ösztönös beidegződésként él s mélyen gyökerező jellegzetes vonásokat kerestem Ady ifjúkori írásainak nyelvében: az írásmód, szóhasználat, kedvelt szinonímák stb. mellett elsősorban a látszólag jellegtelen és jelentéktelen, mindennapi nyelvi elemeket; megfigyeltem, melyiket használja következetesen a lehetséges változatok, alakpárok közül, beidegzett ösztönösséggel, oly egyedi jellegzetességként, hogy mint egy ujjlenyomat vagy önkéntelen gesztus, egyértelműen és félreismerhetetlenül órá utal, s ez meghatározó lehet a névtelen és kétes cikkek azonosításában.

Ady anyanyelvjárásának egyik fő hangtani jellemzője a (nyílt) *e*-zés, s ez írásaiban is érvényesül (*csepp, repül* stb.), főleg a *fel* határozószónak, ill. igekötőnek (*felkel, felhív*) és származékainak (*felett, fent* stb.) használatában.

Uralkodó nála az *s* kötőszó az *és*-sel szemben, mondatok kapcsolatában is (kb. 4:1 az arányuk); a *sem* tagadásban is csak elvétve fordul elő *se* alakban; a *de* helyett igen ritka a választékosabb *azonban*.

Személynevek előtt feltűnő nála a határozott névelő kitétele, nyilván népiességként: *az Erzsébet, a Bartha úr, a Tisza István* stb.

Bizonyos szavak hosszabb, toldalékos alakja: *ilyen, olyan, hiszen, éppen, régen* stb. jóval gyakoribb, mint a rövid *ily, hisz, épp* stb.

Viszont a *nincs* mellett szinte alig akad *nincsen, sincsen* változat. S igen jellemző a vonatkozó névmások és határozók rövidebb, névelőtlen, tehát a kérdő változattal egyező alakjának kirívó aránya: *ki, mi, mely, hol, mikor* stb.

Döntően meghatározó értékű a *red, avval, evel* határozó és a *bennünket* névmás csaknem kizárólagos használata a *rá, azzal, minket* alakokkal szemben.

A keleti nyelvjárásokban szívósabban élő *ikes* ragozás következetes alkalmazását Ady írásaiban természetessé teszi az iskola hatása és az irodalmiság igénye is; de ami meglepő: oly mélyen belégyökerezett a feltételes módnak egy sajátos, nyelvjárási keverékalakja, hogy újságíró tolla minduntalan rájár. Némely keleti vidéken ugyanis a feltételes jelen többes 1. személyének *-nánk, -nénk* és a tárgyas ragozás *-nök, -nök* ragjának vegyüléséből *-nónk, -nónk* változat keletkezett. Az I¹-ben gyakran találkozunk vele (pl. *adnónk rá, írónk, díszítvánónk, készülnónk, szeretnónk*; ez utóbbi gyakorisága szinte sztereotip jellegű), s ezt a jegyzetek is a hitelesség érveként említik.

A nyelvjárási megszokás folytán használt régies szóalakok, ill. változatok és ragok: *másutt, mindentütt, helyütt* (köznyelvi *máshol* stb.); *életök, nyelniök*; e legutóbbi példa jelzi egyúttal, hogy Ady következetesen ragaszkodik a főnévi igenév személyragozásához: *vallanom, dobnunk* stb. Kedveli a régies, ill. nyelvújítási *-hatlan, -hetlen* képzőrövidítést: *elfogadhatlan, befefejzhetlen* stb. A *mindig* határozószó csak elvétve tűnik föl a régies-népies *mindég* alakban.

Elégé gyakori a személyes névmással való nyomósítás: *az én kedvencem; mibőlölünk*. Szórendi sajátságként két jellemző vonás: a birtokviszony gyakori megfordítása (*kife-*

jezője a jellemnek, felfrissítését a vérnek); a ha... is szerkezet ma is szabálytalannak tekintett használata (ha nem is vár semmit, ha bűnös is vagyok).

A kor sajtónyelvéből kiválni látszik jó néhány szónak Adyra valló, gyakori használata: *bájos, csinos, édes, erős, ügyes, gyönyörű(ség), hatalmas, határozott(an), hangulat, megtetszik* (= meglátszik, megmutatkozik, kitűnik), *csinál* (meglepi az igénytelen ige sűrű használata); *muszáj, faktum, fátum, abszolút(e), konstatál, excellál, ambíció, talentum, illúzió* (általában jellemző rá a latin szók, kifejezések kedvelése).

Jellemző stilisztikai sajátságok Ady írásaiban (utalásszerűen):

erős tagoltság, rövid bekezdések, lüktető-hullámzó változatosság; frappáns, lényegbe találó indítás, éles hangütés, rövid, tömör kezdőmondatok; csattanós tömörségű zárás, külön sorba kiemelt ötlet, stílusfordulat, a színházi tudósítások végén kurta, nominális mondatok;

párhuzamos szerkezetek kedvelése: azonos (kötő)szó sorozatos megismétlésével indított gondolatsorok, refrénszerű szerkezetek;

lendületes, néha bőbeszédű szó- és jelzõhalmozás; ellentéttel, szembeállítással való stílusjáték;

a lezáratlanságot, távlatosságot, sejtetést, érzelmet, hangulatot érzékeltető ... gyakorisága.

Ady újságírói nyelvhasználata — és stílusa — főleg Váradon fejlődött és módosult, ahol az eleven és változatos környezet termékenyítő szellemi hatása záporozott rá. Bár a Szilágyságból elkerülve, lényegében a számára otthonos — keleti — nyelvjáróterületen élt (nem számítva néhány temesvári hónapját), az újságíró gyakorlatában és az igényes kulturális környezetben lekopnak róla a provinciális jellegzetességek, szókincse kitér, nyelv-új vonásokkal bővül, árnyalatokkal színesedik.

Vezér Erzsébet a jegyzetekben sokszor hivatkozik a hitelességet erősítő nyelvi-stiláris érvekre, de nyilván nem végzett ilyen irányú módszeres vizsgálatot. Így — ha eljárása nem mondható is ötlet- és alkalomszerűnek — mégsem eléggé rendszeres és következetes, hogy döntő érvénye, bizonyító súlya legyen.

Ady névtelen írásainak a lapok betűtengeréből való kiválasztása voltaképp megkívánná a negatív, kizáró kritériumok számbavételét is, összeállítván azoknak a munkatársaknak írásaiban található főbb jellegzetességeket, akik Adyval egyidőben dolgoztak ugyanazon lapnál. Sipoș Bélára, Nagy Endrere és Biró Lajosra gondolunk elsősorban: életkoruk és körülményeik egyező volta nemcsak bizalmas barátságba kapcsolta, hanem szellemi közösségbe is forrasztotta őket, s kölcsönösen hatottak egymásra. Írásaik hangjában természetesen tehát a hasonlóság, amit lapjuk légköre, iránya is sugallt. Az újságírás hagyományai és gyakorlata folytán kialakult sajtóstílus kliséi is szükségszerűen uniformizálták nyelvhasználatukat. Mindegyikük magával hozott azonban olyan jellegzetességeket, amelyek egyénítő módon utalhatnak névtelen írásaik szerzőségére.

E stílusjegyek kiemelése és regisztrálása tehát szintén az Ady-filológia feladata volna egy maximális igényű, abszolút hitelességre törő kritikai kiadás előkészítésekor. Ezt szolgálná egy teljes Ady-szótár s az Ady-nyelvtan és -stilisztika kidolgozása, nemcsak a kétes művek hitelesítésére, hanem az Ady-életmű szerves összefüggésének, egységének demonstrálására is.

5. Ady első újságíróveinek természetét nehéz tehát hagyományos szerkezetű kritikai kiadásba foglalni, a nagyszámú névtelen, jelzetlen és kétes cikk miatt; biztos és döntően hitelesítő ismérvek híján az I² is csak ideiglenes, kompromisszumos megoldást adhatott: lehetőleg teljességgel összegyűjtötte az 1897. szept. 26. és 1901. máj. 8. közti időből a zilahi, debreceni és váradai lapokban talált, kétségtelen vagy föltételezhető Ady-cikkeket, s ezeknek kb. 40%-át kétes hitelűnek tekintve, *Függelék*ben közli, mintegy további vizsgálatra utalva. Ezt az arányt lehetne javítani a cikkek egy részének főszövegbe való átminősítésével; tárgyi, szövegvizsgálati, nyelvi és stiláris érvek alapján többségük ugyanis nagy bizonyossággal Adynak tulajdonítható, legalább oly jogosan, mint néhány főszövegbe iktatott, tehát hitelesnek minősített névtelen cikk — akár helyet is cserélhetnének. A gyűjtés

és kiválasztás igazolja Vezér kritikai érzékének célbiztosságát, a határozott döntéstől, sajnos, mégis óvakodott.

A jó irányba eligazító készség és kompetencia, az általában helyes szerkesztői döntés ellenére kétségesnek véljük a főszöveg néhány névtelen cikkének Ady-ságát, mert jegyzetük nem okolja meg bizonyító erővel hitelességüket; sokszor épp azokat a nyelvi érveket mellőzi, amelyek eloszlatathatnák a kételyt. Bár Vezér sűrűn utal más cikkekkel való igazoló erejű összefüggésekre, a nyelvi-stiláris egyezéseket és párhuzamokat kevésbé kutatta föl: így nem hasznosította azt az eszközt, amely a függő esetek tömegében a további rostálás, minősítés, döntés fontos segítője lett volna. E mulasztást egy újabb munkamenetben kell majd pótolni.

Néhány példát említettünk erre: a 89–90. és a 92–93. sz. cikk összefüggését csak alaposabb elemzés erősíthetné meg, mert nyelvi sajátágaik bizonytalanul, ellentmondásosan vallanak Adyra; 97. sz.: Ady é a téma és a hang, de hasonló nyelvi fenntartások merülnek föl itt is; 118. sz.: Ady a cikk megjelenése napján lép be a D szerkesztőségbe; épp ezzel kezdi ottani munkáját? A nyelvi sajátágok sem vallanak egyértelműen órá, Sipos Béla pedig már másfél hónapja a lapnál van, s neki is a „reszortjába” vág a jogászpárbajtéma; 119. sz.: a cikk (d) jele sejtetheti talán Adyt, de a tárgyalt politikum és a hangmodor egy régi, bennfentes, 48-as pártújságíróra vall, s a nyelvi jegyek sem szólnak okvetlenül Ady mellett; 139. sz.: Ady valóban sokszor és elismeréssel írt Thuryról, de a cikk csak érintőleg hozható ezzel kapcsolatba, nyelve pedig Adytól határozottan elüt; 151. sz.: az A betűjegy Adyra utalhat ugyan, de a cikk Bartha Miklósról mint „a legelső magyar publicistára” hivatkozik; másfél hónappal később viszont Ady jelzett cikke (A. E.; 193–4.) gúnyosan említi őt, s tudjuk, később is milyen indulattal támadja a „kálvinista jezsuitát” (vö. 677., 906.); a fenti cikk egyébként — néhány kísérső sor többletével — Bartha-ídézett, tehát bátran mellőzhető is.

Gyanút kelthet a 66. sz., (A.) jelű beszámoló a *Nazarénusok* c. népszínmű bemutatójáról. Részletező alaposága, komolykodó igyekezete egy eminens diák dolgozatának hat, s erősen elüt Ady előző színházi kritikáinak hangjától. A föltárható utalások azonban megerősítik a cikk hitelességét. A hangvétel feltűnő eltérését magyarázhatja, hogy a szerző, Újlaki Antal, tekintélyes debreceni szerkesztő, Ady mentora (l. *Eml.* II., 208.), s az ifjú kritikus — a megtisztelő feladatára mélytől voltak bizonyítással mellett — a szerző iránti tiszteletét is ki akarta mutatni; ez mélyítette hangját fontoskodóan ünnepléssé.

6. A gyanús hiteltű cikkeknek — további vizsgálat és megfontolás lehetőségével — *Függelék*be való utalását ellentételezi az onnan viszont a főszövegbe átemelhető nagy száma. Ezeket tárgyi, stiláris és nyelvi kritériumok, valamint párhuzamos helyek, kölcsönös utalások alapján szinte kétségtelenül hiteles Ady-írásoknak minősíthetjük. A *Függelék* 194 tételének 15–20 százaléka vehető ilyennek, s ehhez járul a jegyzetekbe foglalt és feltételezett 64 Ady-cikk nagy része.

Így a főszöveg, a hiteles anyag jelentősen gazdagszik, a függő esetek száma pedig jóval kisebb lesz, főleg ha elhagyjuk a nyilvánvalóan nem Adytól származó tételeket, s bátran mellőzzük azokat, amelyek tárgyak vagy néhány sornyi idézetszöveget kísérső voltak folytán érdektelenek, és stiláris szempontból sem érdemelnek figyelmet.

Irányjelzésül említettünk egy sor olyan, *Függelék*-beli tételt, amelynek főszövegbe iktatása éppúgy indokolt volna, mint a különféle megfontolással oda fölvetett többi névtelen, ill. vitás jelzésű írásé: 430., 448., 467., 470., 475., 480., 514., 518., 520., 527., 529., 532., 535–6., 546., 548., 558., 568., 573., 580., 585., 590., 593–7. sz.

A *Függelék* anyagának további apasztására elhagyhatók azok a cikkek is, amelyek nyilvánvalóan nem Ady-írások, ill. csupán kísérsőszövegek, pl.: 429., 434., 452., 459., 477., 486., 489., 492., 502., 566. sz., a jegyzetekben idézett, Adynak tulajdonított cikkek közül: A *Csokonai Kör díszülése*, Az *emléktábla leleplezése* (720–2.), *Brettli-kultúra* (798.), A *néppárti ficsurak ellen* (803.), *Batizfalvy Gizella távozása* (827.), *Kínos ügy* (872.); különös egyébként, hogy az I¹ 219. sz. *ae.* jelzéssel közli, de itt nincs utalás erre; s ha a névtelen előzmény (471. sz.) szerepel a kétes szövegek közt, a jelzett (!) cikk miért nem került főszövegbe, csak jegyzetbe?, (A) *Tisztítóhely* (874.), *Notabilitások* (876.), *Adalék egy bukás történetéhez* (882.).

Külön megemlíttjük a váradi Szűz három talányos: *A'Dyné*, ill. *A'dyné* aláírású cikkének

(515–6., 522. sz.) kérdését. Az Adyra utaló érvek nagyon ingatagok és erőltetettek; valószínű, amit Vezér is fölvet, hogy a szerkesztőnek, Szűts Dezsőnek Adyt célba vevő tréfiája a furcsa aláírás, a két színikritika „feltűnő” egyezése utalást pedig alaptalannak látjuk.

Rostaló javaslataimmal szemben élek viszont néhány bővítési lehetőség fölvetésével, bár a gyűjtés valóban a maximumot közelíti meg. Az újságírói munka névtelen termésnek tömegében azonban a kutató szem előtt is rejte maradhat egy-egy igénytelenebb szöveg, vagy — óvatosságból, ill. a szerkesztés bonyolultsága folytán — nem kerül jogos helyére, főszövegbe. Ilyen esetek pl.: a *Még egyszer* 1900. máj. 1-ji előfizetési felhívásának aug. 22-i néhány soros megújítása (l. *ÖV* II., 213.); a jegyzetekbe sülyesztett cikkek közül: *A díszebél* (723.); a tudósításból ez a rész tekinthető Adyének), *A kis alamuszi* (724.); az *E. szignóra* utalás nem világos, a közölt szöveg alól hiányzik a betűjel), *Faust* (745.; szintén *E.* jelzéssel), *Ady nyilatkozata* (771.), *A bölcső* (831.), *A Gésák* (833.), *Nehezen épült templom* (836.), *Az elhagyott férj bosszúja* (864.), *(A) Trubadúr* (880.), *(A) Kertészleány* (881.).

7. Két feltűnő hiány mutatkozik a gyűjtésben: 1900 áprilisából nem találunk egyetlen Ady-írást, s magyarázatot sem kapunk; a másik, pótolhatatlannak látszó fogyatkozás, hogy Adynak a NFÜ-nál való néhány hetes szerkesztői vendégszereplése idejéből, 1901 április–májusából csupán a híressé vált *Egy kis séta* c. cikkét ismerjük (397. sz.). A lap 1901-i évfolyamát ugyanis nem sikerült felkutatni sem hazai, sem romániai könyvtárban. Furcsa, de a jelentéktelen, krajcáros napilapot, úgy látszik, sehol sem tartották érdemesnek gyűjteni és megőrizni. Meglepő mégis, hogy a váradi Ady-múzeumban található a cikknek az eredeti lapból kifényképezett, nagyított másolata (l. 698., 845.). Érdekes az is, hogy Fehér Dezsőnek Ady váradi publicisztikájából összeállított könyve (*Ha hív az acél-hegyű ördög*... Oradea, 1927) közli a cikk kéziratának hasonmását is (107–9.); talán a sajtóper irataiból sikerült megszerezni. Nincs azonban adatunk arra, hogy Adynak más jelentősebb — s nyilván szintén jelzetlen cikke megjelent volna az NFÜ-ban. Fenti írásának következményei után a szerkesztésen kívül valószínűleg csak néhány semleges, sablonos közleményt írt bele. Hiányérzetünket és kétségeinket azzal csitíthatjuk hát, hogy a NFÜ végleg (?) eltűnt számaiban nem rejtőztek lényeges írások.

Teljes megnyugtatósságon azonban jó lenne még egyszer figyelmesen átnézni az Adyval 1898–1901 közt kapcsolatba került debreceni és váradi lapoknak öt gyanítható névtelen vagy betűjegyes közleményeit; előbukkanhat még egy-két Ady-írás. Őszöndöz nyomjelzésként néhány példa: *DH* 1899. márc. 4.: a *DH*-tól távozoz Sipos Béláról; Hegedűs: *Vár. nap.* a *Sz*-ből több Adyra valló névtelen kis cikket, ill. részletet idéz (30–5., 52., 91.), helyük volna a *Függelékben*; hasonlóképpen az *I²* jegyzeteinek feltételezett, de megerősítést kívánó Ady-írásaiból pl. ezeknek: *Hajdú vármegye közgyűlése* (753.), *Új század* (772.), *A katonaszabadító* (773.), *Az anya szíve* (792.), *A botosispán bosszúja* (843.), *Az új gothai almanach* (874.).

8. Hogy a legszorgosabb gyűjtés után is számíthatunk Ady-írások felbukkanására, jelzésként utalok egy talányos példára. A *DH* 1900. okt. 24-i számában jelent meg a *Költéményvázlat* c. névtelen prózai írás, hat szakaszra tagolva, mint egy vers; levél egy leányhoz, érzelmi válság tükré. Témában és hangban mása azoknak a leveleknek, amelyeket Ady 1899 őszén írt Kiváncsi — Varga Ilonának (l. *Eml.* II., 258–79.), s jó néhány nyelvi-stiláris sajátosság is jellemzőn rá vall. Bátran bekerülhetett volna az *I²*-be, ha a gyűjtés — szükségtelenné látszó alaposítással — kiterjed a 900-as évek debreceni lapjaira is, hiszen Ady 1900. jan. 1-től a váradi *Sz* munkatársa. A *DH* névtelen cikke mégis Ady-írásnak vélhető; tartalmi és alakijegyek mellett elsősorban azért, mert kivágatát Varga Ilona őrizte Ady-ereklyéi közt. Ez a tény is azt jelzi, hogy a cikk Ady írása, és kettejük „regényé”-vel kapcsolatos.

Hogyan s miért került azonban névtelen közleményként a *DH*-ba, melytől Ady másfél éve megvált? A következők magyarázatra gondoltam: Varga Ilona, aki frogatott a *DH*-ba, egy évvel ezelőtt fellángolt s Ady távoztával hirtelen ellobbant kapcsolatukra emlékező és emlékeztető tárcát közölhetett a lapban; ezt Ady olvasta a *Sz* cserepéldányában, s mintegy válaszul és magyarázatként a *Költéményvázlatot* küldte el a *DH*-nak, névtelen közlést kérve: Kiváncsi a lapban úgyis ráismer a neki szóló sorokra. — Föltevésem azonban levegőbe épült: a *DH* előző számaiban, szeptemberig visszamenve, nem találni olyan írást,

amely Varga Ilonát sejtetné, és a Kíváncsi-kapcsolatra utalna, tehát előzménynek tekinthető.

Az a lehetőség kínálkozik még, hogy a rejtőzködő debreceni leány, aki a Váradra költözött Adyt elhallgatása után is föl-fölkereste érdeklődő, üdvözlő soraival (l. *Eml.* II., 288–91.), kapcsolatuk emlékezetes évfordulóján levelet írt neki, s ez lehetett indítéka Ady válaszána; tudta, hogy Varga Ilona — bizonyára elcsodálkozva — rátalál a lapban. S az álcázott üzenet valóban Kíváncsi kezébe jutott. Rejtély azonban így is, miért a *DH* útján.

Ha más volna is e különös kérdés megoldása, a kapcsolatos mozzanatok mindenképp amellett szólnak, hogy egy rejtőző Ady-szöveg bukkant elénk.

Ha folytatódik az *ÖPM* átdolgozott kötetének új kiadása, a még felbukkanható Ady-szövegekkel kapcsolatban figyelembe kell venni a későbbiekben, hogy a már országos hírű költő riport, interjú keretében is nyilatkozott különféle kérdésekről. E közléseket Ady láthatta, valóságukat ellenőrizhette, tehát az ő hiteles megnyilatkozásainak tekinthetjük őket. Ha más kéz jegyezte is föl szavait, mégiscsak az ő gondolatait, véleményét s közvetve az ő kifejezőmódját, stílusát tükrözik e szövegek; helyük van tehát a kritikai kiadásban, legalábbis függeléként. Az *ÖPM* XI. kötete már példát ad erre (l. 155., 449–50.), s támogatja e megoldást az újabb gyakorlat: az írók fölveszik tanulmányköteteikbe, cikkgyűjteményeikbe a velük készített interjúk, rádiós és televíziós beszélgetések szövegét. Közlésre érdemes „szóbeli” Ady-szövegeket tartalmazó közleményeket regisztrál a *Bibl.* és a *Kieg.*

A két külön fejezetbe (*Függelék* II., III.) csoportosított szerkesztői üzenetekhez — noha egy részüket (az Adytól valók és a neki szólók) a levelezésbe (is) illenek — szintén kívánkozik pótlás és megjegyzés. A Kíváncsinak küldött hírlapi jelzések és üzenetek közé való a *Függelék* III. 7. és 10. tétele (Jázmín), s hiányzik az illi jeligéjű hat utolsó üzenet (l. *Eml.* II., 290–3.; *ÖV* II., 216–7.). Az anyag megpótolható még egy-két tétellel: pl. *D* 1900. aug. 22., *Szű* 1900. okt. 19. (l. a 301. cikk jegyzetében), *Sz* 1900. okt. 21., *Szű* 1900. nov. 1. (vö. Hegedűs: *Vár. nap.* 96.; *ÖV* II., 214–5.).

Az ilyen irányú gyűjtést — ha a kritikai kiadás erre is vállalkozik (l. *ÖPM* VI., 327., VII., 48., 197.; vö. *Eml.* II., 288–90.) — alapos figyelemmel kell végezni, mert kitűnik, hogy Ady — olcsó és kényelmes megoldásként — gyakran a szerkesztői üzenetek rovatóban küldött egy-egy rövid híradást haza, Mindszentre, ahová nyilván járatta a lapot (l. *NN* 1901. szept. 15., 1903. jan. 21.).

9. Főlöszleg és hiány rendezése után megfontolandó lenne bizonyos szerkezeti összevonás, egységesítés. A kétségtelen bizonyosságú anyagnak főszövegbe foglalása és a kétséges eseteknek függelékbe utalása kényelmes megoldás, itt azonban a két csoport aránya 2:1, vagyis a bizonytalan hitelű írások az anyag egyharmadát adják, s e kírívó aránytalanság alaposabb kritikai mérlegelést és határozottabb minősítő állásfoglalást feltételezne.

Az áttekinthetőséget pedig zavarja, hogy az anyag időrendi folyamatosságát többszörösen megtöri a különféle fejezetekbe tagoltság (főszöveg, függelékek, jegyzetekbe illesztett cikkek). Aki az időbeli összefüggéseket keresi, két-három helyet kell föllapoznia, s ezt az is nehezíti, hogy a jegyzetekben nem tételszám, hanem dátum utal valamely cikkre, amely lehet főszövegben vagy függelékben, sőt jegyzetben is.

A kutatót és a filológus igényű olvasót nagymértékben segítené az időrendiség minél teljesebb érvényesítése, a főszöveg és a függelék mennyiségi arányainak javításával: szűkebbre szorítva a kétes, függő, valóban elődönt(het)etlen esetek számát. A folyamatos(abb) időrendben jobban föltárul a cikkek életrajzi háttere, áttekinthetőbb a tárgyi kapcsolatuk, és világosabban kitűnnek a szemléleti egyezések, nyelvi-stiláris párhuzamok, mint a folytonos előre-hátralapozásra kényszerítő tagoltságban.

Az egységesebbé, tájékozódásra alkalmasabbá tett anyagban is szükséges azonban a típus- és értékbeli megkülönböztetés, alkalmas tipográfiai eszközökkel, megoldásokkal, pl.: a cikk tételsorszámának, címének, szövegének betűtípusa, ill. nagysága; a kétségre utaló figyelmeztető jelzés a cím után: (?), (!); az egész cikk (-)be tétele. Így összevonható, egyszerűsíthető a bonyolult tartalommutató-rendszer is.

Főleg a versek kiadásában okoz sok zavart — szerencsére az *ÖV* mintaszerű e tekintetben — a címeknek csupa nagybetűvel szedése, mert nem tükrözi híven az eredetit, pedig

Ady sajátos, egyéni nagybetűhasználata — jelentésértéke mellett — stílusjellegzetesség is. A címek csupa-nagybetűs megoldása — bár kisebb mértékben — pontatlanság forrása a kritikai kiadás prózai kötetiben is.

Megtévesztő továbbá az a bizonytalanság, hogy a színikritikák esetében a névelő hozzátartozik-e az eredeti címhez; Ady ugyanis szívesen használja a névelőtlen, egyszerűsített formát, a jegyzetek pedig nem mindig közlik a szabatos címet, s a mutatók eltérő változatai következetlenségre vallanak.

10. Mint az I¹-gyel való arányösszehasonlításban már mondtuk, a jegyzetek a III. kötetből érvényesülő elveket és gyakorlatot követve, gyökeres mennyiségi és minőségi változást mutatnak, bár az ÖV I–II. kommentárjainak részletességét ritkán közelítik meg. Ezt azonban az anyag publicisztikai jellege s a benne főlhalmozódó adat- és problémátömeg érthetővé teszi: a jegyzetek a cikkek tartalmi, tárgyi megvilágítására és a hitelesség kérdésére összpontosítanak.

Ha nem is maximalista igénnyel, de a kritikai kiadás kívánalmaként hívom föl a figyelmet a jegyzetek ajánlatos kiegészítésére a kötet forgatóinak kielégítő tájékoztatása végett. Különböző típusú példákkal jelzem — a jegyzet sorszámára utalva — hogy milyen hiányokra és pótlásokra gondolok.

5. E korai cikkben tűnik föl először a később többször felbukkanó idézet Goethe *Torquato Tassó*jából, amelynek egy részletét a diák Ady le is fordította lelkesedésében (l. ÖPM I² 82., IV., 183., IX., 343., XI., 151.; *Eml.* I., 379.). Bizonyára saját szavaival idézi tehát, hogy „minden szépségnek ez a sorsa a földön”. Már itt lehetne hát utalni e mondat ismételt előfordulására, Ady szerzőségének bizonyítékául is (l. 576.; ÖPM III., 9., IV., 43–4).

41. *A gascogne-i nemes* c. operett és az Ábrányi Emil fordította Rostand-darab, a *Cyrano de Bergerac* (l. 373. sz. és 496. l., ÖPM II., 276.) lett alapja Ady vonzalmának a virtuos gascogne-i legények iránt, akikben a maga bohém baráti körének példaképeit látta (l. *Lev.* II., 215–6., III., 35; Dénes: 78., 98.; *Eml.* II., 294.). Már egy korai novellájában (*A gascogne-i*, Sz 1900. szept. 16.) és versében (*Strófák* II., NN 1901. nov. 19.) megjelenik a Rostand-téma hatása.

53. Nemcsak tematikus és hangulati érvek szólnak Ady mellett: nyilvánvaló, hogy e névtelen írása egyik láncszeme a Kíváncsi-kapcsolatnak (l. *Eml.* II., 254–5.; ÖV I., 84., 360.).

74. Az, hogy Ady szerepelt Herczeg Ferenc *A három testőr* c. darabjának műkedvelő előadásában (Zilah, 1898. ápr.; l. a 406. sz. jegyzetet), fölkelthette érdeklődését a népszerű író iránt, s később érzékeny figyelemmel kíséri pályáját. Színibírálatot ír *A Gyurkovics leányok* debreceni előadásáról (l. 74. sz.), s Herczeg tehetségének, sikerességének elismerésével együtt azt is megállapítja, hogy nem a maradandóság igénye inspirálja. Véleménye mind távolságtartóbbá merevül, ahogy Herczeg a konzervatív társadalom s az uralkodó osztály ünnepelt, „hivatalos” írójává, közéleti nagysággá emelkedik. Szembenállásuk Ady szerepének kibontakozásával sem vezetett összeütközéshez; a kölcsönös respektus és főként Herczeg diplomatikus, úri mértéktartása tartózkodó óvatosságot sugallt mindkettjüknek, legalábbis a nyilvános véleménymondásban. Csípős célzások mellett Ady az „okos, ravasz sváb” minősítésbe sűrítette vélekedését; indulata csak 1913-ban robbant ki, Fenyő védelmében, de méltatlan hangú írását Osvát nem közölte a *Nyugatban* (l. ÖPM XI., 13.). Az Ady–Herczeg viszonyról és alakulásáról az I² anyagán túl l. még: ÖPM II., 365., III., 10., 192., IV., 15., V., 49., VI., 130., VII., 168., 221., VIII., 67., 246., 315., 386., IX., 170., 297., X., 76., 113., 169., 176., XI., 118., 163.; *Lev.* I., 146., 373., 467., II., 73., III., 431.; *Eml.* II., 41., 446., 523., III., 439., 541–5., 553., 564., 586., IV., 181., 197., 502.; Varga: 249., 505.; Vezér: 273., 276.; Király: Ady I., 654., 693.; Uő: *Intés* I., 53., 324. A duk-duk ügyben — az elfogult vélekedéssel szemben — Herczegnek nem volt közvetlen része (l. *Eml.* IV., 197–8.).

117. Sárosi Paula és Medve Miklós házassági bonyodalmaiban Ady volt egyik tevékeny segítőtjük; később is bizalmas barátságot tartott velük (l. *Eml.* II., 234., 237., 630., III., 166., 638., IV., 100., 588., 622., 737.; *Lev.* I–III.).

123. Than Gyula, a *DÜ* szerkesztője többször nyilatkozott, hogy Ady az ő lapjába is írt álneveken, sőt néhány kéziratát is őrzi. Bizonyítékok híján mindez csak alkalmi kapcsos-

latuk túlzó felnagyításának tekinthető, a híres költővé lett egykori „titkos” munkatárssal való hivalkodás (l. *Eml. II.*, 153., 211–5.). Verse és novellája ugyan jelent meg Adynak a lapban, de cikket – Vezér szerint – nem találtak tőle (l. 691.). Ellenőrzésül talán mégis érdemes volna átvizsgálni a *DÜ* névtelen, ill. álnevű írásait 1898 őszétől 1899 végéig.

172. A *sár* motívum – a lealjasító züllés jelképeként – a jegyzet idézte vers után (*A sárban*) Adynak Kíváncsihoz írt levelében is megismétlődik (l. *Eml. II.*, 259.; *ÖV I.*, 442.).

176. Szintén a Kíváncsi-regény szülte lírai próza, akárcsak az 53. sz. névtelen cikk; ezt jelzik a címek is: *Nevető napsugarak* – *Napsugár-szatirok*. Közvetlen ihletője a Kíváncsától 1899. okt. elején kapott levél (l. 674., 16. tétel; *Eml. II.*, 261–5.).

220. Sas Edéről s Adynak hozzá való, szembeállással élesedő viszonyáról l.: 416., 421., 619.; *ÖPM II.*, 120., III., 293., 306., 394., IV., 104., 373.; *ÖV II.*, 90., 430–2.; Hegedűs: *Ady Váradon* 48., 62–4., 147.; uő: *Vár. nap.* 14., 49., 146., 169–71., 189., 196., 265., 327., 419.; *Eml. II.*, 552–6., 644., 648., 693., 775., IV., 263., 292.

221. A váradi irodalmi tekintéllyel, a modernség ellen hadakozó Rádl Ödönnel szembeálló három ifjú „titán” közös tiltakozó cikkének fejleményeihez tartozik – s szintén közlésre érdemes – a Nagy Endre fogalmazta magyarázkodó-visszakozó nyilatkozat is. Az esetről l. még: 474., 483., Nagy A.: 50–2.; Bóka: 156–61.; Nagy E.: 139–41.; Hegedűs: *Vár. nap.* 42.; *ÖV II.*, 328.

229. Bartha Mórról, a *D* „nagytiszteletű” szerkesztőjéről l. *Eml. II.*, 147., 216–22., 227., 230., 239–40.

231. Várady Zsigmond a századforduló éveiben Várad közéletének egyik vezéralakja; igen jelentős a hatása Adyra, aki lelkes tisztelettel vonzódott hozzá. Kapcsolatukról: *ÖPM II.*, 365., 392., 399., IV., 155., 254.; *Eml. II.*, 443., 517., 603–7., 777.; Király: *Ady I.*, 28.; Varga: 76., 85.

234. A jegyzetnek a „Mülleráj” cukrászdával kapcsolatos magyarázatában három tévedés fonódik össze: félrevezető a közlés, hogy az Ady-Múzeum az egykori „Mülleráj” (?) helyén van; valójában s egyértelműen: ugyanazokban a helyiségekben, az épület ma is áll. Ez volt a Széchenyi téri *kioszk*; a Müller cukrászdával, vagyis a „Mülleráj”-jal való, zavart okozó kapcsolatáról l. a 464. sz.-nál.

238. Márton Gabrielláról l.: 388., 817.; *Eml. II.*, 323., 367–74.; Hegedűs: *Vár. nap.* 61., 102., 107., 433.

276. Takács Zoltán bűnügyeinek krónikáját l. Buza Péter: *Szenzációk nyomában a bekezdők Budapestjén* 7–23., 1989. Ady többször ír róla: *ÖPM II.*, 282., 288., VII., 140., 155.

296. Adyról, a váradi színikritikusról l. Indig Ottó: *Nagyvárad színikritikái A Holnap évtizedében* 17–21., 31–68., 145–53. Bukarest, 1975.

302. és 372. A váradi színészek közül különös baráti rokonszenvvel szól Ady Bérczy Gyuláról és feleségéről, B. Horváth Irmáról, aki nőiességével erősen hatott rá (l. *A kis táncosnő*. *ÖV II.*, 413.; Hegedűs: *Vár. nap.* 137). Szinte minden színikritikájában kiemeli tehetségüket, sikerüket. Bérczi emlékezését l. *Eml. II.*, 506–13.

327. Papp János (Jancsi) váradi énekes színész később Pesten a Reinitz–Ady-dalok ünnepelt előadója; l. *Eml. II.*, 399–401., III., 526., IV., 109., 114–7., 525–7.

346. A *NN* 1901. aug. 10-i számában is ugyanezzel a címmel (*Szent Antal kenyere*) jelent meg egy névtelen cikk (l. *ÖPM II.*, 157.), nyilván szintén Adyé, aki ekkor már az *NN*-nél dolgozott. Ennek nyomán megállapítható néhány tematikusan kapcsolódó cikk szerzőjének azonossága, tehát Ady-hitelessége, s előtűnik egy téves mellőzés okozta hiány is. Az *NN*-beli névtelen cikk egy mondatában ugyanis ez a hivatkozás található: „A *Szent Antal-kultuszról* szólunk egyszer..., e kultusz babonás, butító kinövései ellen”. E megjegyzés nemcsak az *Antal napja c., ae.* jelű Ady-írásra vonatkozhat (*NN* 1901. jún. 14.; *ÖPM II.*, 51.) – igazolva azonos eredetüket –, hanem az I¹ 300. sz. cikkére is (Sz 1901. jan. 26.; I¹, 433.), melynek címe épp ez: (*A Szent-Antal kultusz* (az írásmód következtelen, a jegyzetben és a mutatókban hiányzik a névelő), alcíme pedig: *Népmítás Kolozsvárott*. Vezér tehát így okolja meg a cikk elhagyását: „Tartalmából világos, hogy kolozsvári újságíró írta, és eredetileg kolozsvári lapban jelent meg” (693). A forrást nem kereste ugyan, de nyilvánvaló félreértésről van szó. A cikk nem hivatkozik semmilyen kolozsvári lapra, hanem „mint onnan írják” utalással vezeti be a babonás hiszékenységek példáinak ismerte-

tését. E kifejezés pedig nem sajtóközleményre, hanem levélben kapott magánértesülésre vonatkozhat. Szinte bizonyos, hogy a kolozsvári egyetemre járó Ady Lajos gyűjtötte össze bátyja számára – részben talán az ottani sajtóból – a Szent Antal-kultusz elfajulásának eseteit, gúnyos kommentárokkal, amelyek el is ütnék Ady stílusmódorától. Ő legföljebb alakíthatott a beszámolón, s néhány keret-sort írt hozzá. Az így névtelenül közölt cikk tehát csak annyiban az övé, mint a hasonlóan másodkéz jellegű, a kötetbe mégis fölvetett közlemények (pl. a 279., 466., 477. sz.). Az üzletes szellemű jelleme a témakörének visszatérő tárgyalása (l. még: *ÖPM* V., 146–9., IX., 107.) azonban jellemző Adyra, s az utalás-kapcsolat is megokolná a kérdéses cikk (I¹ 300. sz.) felvételét.

357. „MI lesz az ég könnyéből? – Sár”: a nem talált (szabad) idézet Petőfi *Az őrutáltjából* való.

372. E cikkben említi Ady először Fedák Sárít, akinek tehetsége és egyénisége lelkes, magasztaló kritikákra és versekre tüzei. Fedák pedig baráti készséggel segíti Adyt párizsi útjának előkészítésében. Kapcsolatuk később kihűl: Adyban mindinkább ellenszenvet ébreszt a Zsazsa körüli kultusz, elfordul a Rákosi Jenőékkel barátkozó primadonnától, s véleményét gúnyos nyilatkozatokban fejezi ki. A fejleményekről l.: *Lev.* I., 123.; *ÖV* II., 461–5.; Nagy A.: 167–9.; Hegedűs: *Vár. nap.* 209., 224., 290., 316., 447–9.; Nagy E.: 116–20.; *Eml.* II., 545–6.

391. „A vezető daruk históriája”: e földérintetlen utalás bizonyára Fáy András tanmeséjére vonatkozik: *A fiatal daru*.

399. Szohner Olgáról l. *Eml.* II., 524–8. Ady már a színtársulat bevonulásakor felcsillanó érdeklődéssel mutatja be őt, és nevét gyakran idézi szintudósításában.

401. *Elektra-napok*: a hazai szabadtéri játékok egyik első művészi eseménye: Jászai Mari 1897 augusztusában a váradi Rhédey-kertben emelt, a korhúséget idéző amfiteátrumban játszotta el híres szerepét, Szophoklész *Elektráját* (l. Dutka 123.).

406., 407., 408. A három testőr zilahi műkedvelő előadásáról és Ady szerepléséről l. még: *Ady-Múz.* I., 27–30.; *Eml.* II., 113–21.

420. Ady már Debrecenben fanyarul vélekedett Apponyiról (l. 179., 211.); némi fenntartással fogadható tehát a jegyzet érve, hogy nem feltűnő, ha – névtelenül – szimpatizáló cikket ír róla kormánypárti lapba. Elképzelhető, hogy kezdőként ilyen feladatot is vállalnia kellett, de további publicista pályája Apponyiról való negatív véleményét igazolja (l. *ÖPM* IV., 130., VI., 21., 151., VII., 32., 185., 261., 271., 287., VIII., 46., 59., IX., 13., 44., stb.). E makacs és szilárd tendencia azonban csak 1908 végéig érvényesül, attól kezdve 1911 áprilisáig Apponyi neve nem tűnik föl Ady cikkeiben. A hirtelen törést, majd a meglepő hangváltást – elismerő tisztelet a gúnyos, támadó attitűd helyett – nagyon is személyes motívum magyarázza: öccse érdekében Ady merész huszárvágással egyenesen Apponyihoz mint kultuszminiszterhez fordult, aki nobilis pártatlansággal ki is nevezte Lajost pesti tanárnak (l. *ÖPM* X., 125., 158., 389.). Az Ady–Apponyi viszonyról és alakulásáról l.: *Lev.* I., 18., II., 15., 22–4., 27., 39., 257., 281.; Ady II.: 131–4.; Vezér: 274.; Király: Ady I., 60., 616., 626., 637., 658., II., 329.; uő.: *Intés* I., 183.; *Eml.* I., 167., III., 58., 242., 305., 552., 568., IV., 254.

442. Vak (Boros) Gyuláról l. még: Nagy A.: 11., 28–30.; Dutka: 189.; Hegedűs: *Vár. nap.* 341., 357.; Franyó: 463.; *Eml.* II., 344–7., 514., 672., IV., 206., 342., 346.

449. Vezér döntésének helyességét igazolja, hogy a *Nizzai délutánról* közölt három névtelen, egymást kiegészítő „társas” tudósítás közül ezt, a harmadikat tekinti Adyének. Érveinek erősítéseként a 240. sz. *Dyb.* jelű cikkre utalunk. Egyik szakasza (l. 287.) visszatekint a Rhédey-kerti juniálisra, kiemelve a *nizzai délután* szókapcsolatot; írójá hálás az ünnepi változatosságért, mely „napfénytől az esőig” mindent adott, s „őnozos levegőjével kitisztította a tudónket”. A másik két munkatárs beszámolójában (865–6.) nincs az időjárásra vonatkozó megjegyzés, csak az Adynak tulajdonított részben esik szó a mulatságot megzavaró esőceppekről és a megfrissült, enyhén hűlt levegőről. Bizonyos tehát, hogy ezt írta Ady, aki feltűnő érzékenységgel reagál az időjárás minden jelenségére (l. 202.). A jegyzetek sűrűn hivatkoznak is ilyen témák és hangulatok iránti vonzalmára. E kérdés azért is figyelemre méltó, mert sokan hajlamosak azt vélni, hogy a természetnek nincs jelentős helye és szerepe Ady emberi és költői világában, noha gyermek- és ifjúkorában termé-

szetközelen, falun és kisvárosokban élt; a probléma tehát mélyebb elemzést kíván és érdemel.

461. Józsa Gyuri Jókai: *Egy magyar nábob* c. regénye főalakjának egyik modellje, I. Jókai ÖM (kritikai kiadás) I., 309–12., 319., 324., 1962. Jókai volt Ady egyik legkedvesebb írója és olvasmánya, ifjúkorától fogva (I. ÖPM VI., 72., XI., 123., 150., 618.; Ady L.: 34.; *Eml.* I., 397–8.).

464. A váradi Ady-Múzeum az egykori Széchenyi téri kioszk ma is meglévő épülete; félreérthető tehát „a mai Ady-Múzeum helyén állt” „Mülleráj” megfogalmazás. A félreértést nyomósítja a 234. sz. jegyzet is (788.). Helyesbítendő tehát a téves azonosítás: a jegyzet Müllerájnak mondja a kioszkot, pedig a váradiak valójában Müller Salamon Szent László téri cukrászdáját nevezték így. De mivel övé volt a kioszk is, az újabb Ady-irodalomban — a régi viszonyok pontos ismerete híján — gyakori a téves névhasználat. A kettősség azonban magából a cíkből is világos: „a fő Mülleráj”, „a Mülleráj Széchenyi téri testvére, a kioszk” (551.); I. még: „A Mülleráj, a kioszk s a Royal...” (389). A térzenét adó katonazenekar a Szent László téri „Müller cukrászdával szemben szokott játszani” (I. 279.; ÖV II., 338.).

470. A cikkben idézett zsidócsúfóló nóta két zsargonszavát (*zikcene-zakcene*; *siebzehn-zechzehn*) iktatta Ady kötetben nem közölt versének (1907) címébe és egyik sorába. Elégé áttételes magyarázat világíthatná meg, miért állnak e furcsa szavak egy életvagyat és sorspanaszt egyaránt kifejező versében (vö. Hegedűs: *Vár. nap.* 75–7.). Földessy csak az összes versek 1943-i kiadásának függelékében közli a *Zikcene, zakcene satöbbi* c. verset, de *Ady minden titkai* c. kommentárkötetében nem szól róla.

473. A Dankót ünneplő banketről beszámoló cikk sablonos tudósítás, stílusa szürke, jellegtelen; erősen kétes, hogy Adytól, Dankó rajongó hívétől származik-e. — Dankó tréfás rigmus-versét a NN 1900. szept. 1-i száma közölte, Adyra vonatkozó két szakaszát pedig Hegedűs is: *Vár. nap.* 77–8. A két bohém baráti kapcsolatáról I. még: *Eml.* II., 125., 338., 394–401.; ÖV II., 371.

475. A cikk Ady-hitelességét erősíti következő napi *Aktuális* versének (*A csarnok...*) a közelgő szezon vigasságalkalmaira utaló tréfás intése is: „*De ne feledjék ott se oh el | Van másvilág, van tisztítóhely*”. A jegyzetben (874.) közölt válaszcikket követő néhány sor is nyilván Adyé.

508. Egy másik *Aktuális* verse (*Az események...*; 1900. okt. 2.) azoknak az Ady-frásoknak a sorába tartozik, amelyek a váradi képkiallítás előzményeiről, megnyitásáról, bonyodalmairól és tanulságairól szólnak, jelezve Ady művészeti érdeklődését, I.: 287., 306., 310., 320. sz. és 811–5. I.; ÖV II., 340., 381.

518. Ady egy novellájának is témája az András-napi álomról való népi hiedelem: *Leányok András-nap éjszakáján*. Vö. *Eml.* II., 316.

548. A névtelen színbírálat esetében is támogatja Ady szerzőségét, hogy mindig elismeréssel szól P. Adorján Berta szerepléséről, s egy félév múlva, ismét a *Fedra* c. darabról írva, egy másik jeles színésznel való összehasonlításban az ő teljesítményét emeli ki (ÖPM II., 236.).

560. A váradi (Színházi) Bodega nevű bohémtanya Ady egyik törzshelye volt; az emlékezések éppoly legendás hírűvé tették, mint a pesti Három Hollót, s ez tükröződik az Ady-irodalomban; I. pl.: Ady L.: 86.; *Ady-Múz.* II., 133–5.; Nagy A.: 143., 193.; Dutka: 188–91.; Hegedűs: *Vár. nap.* 34, 126, 332; Manojlovics: *Igaz Szó* 1957/11. 728., 733.; Franyó: 402–4.; *Eml.* II., 345–7., 375–85., III., 435., IV., 206., 341–7. stb.

565. Az Ocskay brigadéros váradi színrevitelének bonyodalmairól Ady visszatérő aktualitásként sokszor írt (I. 458., 475., 487–9., 641., 651., 661., 844., 893.); bizonyosra vehetjük, hogy övé e névtelen cikk is.

566. E beharangozó híradás aligha Adyé, az 573. sz. azonban igen; ennek pedig hitelesen Adytól való előzménye a 372. sz., *Hétről hétre* c. beszámoló egyik (4.) részlete (457.); ott ír először Fedákról.

575. Az akkor gyermekszíznész Peterdi Etelkáról I. *Eml.* II., 528–34.

599. *Veteres migrate coloni*: Vergilius 9. eklogájából. Ironikusan aktualizáló idézése egy-

úttal jellemzi Ady elmélyült klasszikus műveltségét, amelyre büszke is volt, s írásaiban sürűn érvényesítette.

Függelék III.

3. A két azonosnak vélt *Bandi*: Somogyi Endre és Ady Endre; az előbbi használta a *-di* jelzést, s ez tévesztette meg Földessyt, mikor az I¹-be fölvette a *-di* aláírástú *Szerelmi tragédiát*. Vö. *Eml. I.*, 544., 550–3.

8. A *Versék* megjelenésének huzavonás bonyodalmairól l. még: 11. sz. üz.; Ady L.: 62., 74.; *Eml. II.*, 224–32., 263–93.; *ÖV I.*, 187–9.

16. A *Még egyszer* körüli hasonló helyzetről l. még: *Függelék II.*, 33. sz. III., 20., 21. sz.; Ady L.: 92–3.; Hegedűs: *Ady Váradon* 67–81.; uő.: *Vár. nap.* 450.; *Eml. II.*, 608., 647., 748., 801–4.; *ÖV II.*, 212–8. A SzÚ-ban is többször beharangozott és ajánlott kötetből közölt mutatványok: *Dankó*, *Misztérium*, *Fantom* (*Az én menyasszonyom*), *Oda a betűkről*, *Áldomás*.

17., 18., 19. Ady gyulai kapcsolata bizonyára ottani újságíró kollégái révén jött létre, mikor föl-fölkereste nyári állomásán a váradi szintársulatot (l. *Eml. III.*, 469., 472.).

11. Néhány technikai vonatkozású észrevétel:

Nyomdahibáktól mentes könyv ritkaság, de klasszikusok kritikai kiadásában felelős gondossággal és ismételt ellenőrzéssel mindent el kell követni a betű- és sajtóhibák elkerülésére, ill. kiszűrésére. Ezek továbböröklődése ugyanis lényegi szövegtorzulások és téves értelmezések forrása lehet.

Szerkesztési következetlenség a kötetben bizonyos címek pontatlansága: hol névelővel, hol anélkül szerepelnek a betűrendes tartalommutatóban. A cikkek címében és a szövegekben ugyanis újságírói, alkalmi egyszerűsítésként gyakran elmarad a kérdéses színű névelője; e pongyolaság azonban zavart okoz, mert ugyanaz a mű így más-más betűrenddel kerül a mutatóba. A helyes megoldás az eredeti, névelős címalakra való utalás volna, pl.: *Gésák* l. *A Gésák*, vagy a névelő zárójeles kapcsolása: (*A három testőr*, ill. *Gyurkovics leányok* (*A*)).

Mulatságos kavarodás van a földrajzi nevek körül, néhány jegyzet téves tájékoztatósa folytán. *Szakadát* nem az ilyen nevű Tolna megyei község (209. sz., 775.), nem is a Szeben megyei helység, hanem bihari falu, s ez a cikkből is nyilvánvaló. *Fugyvásárhely* nem kitalált név (219. sz., 779.); község Várad mellett. Egyébként a 386. sz. cikk jegyzetében ott is áll, hogy *Fugyi Bihar* megyei kisközség (838.). *Tárnóc*: a *Lábnymok* c. 266. sz. cikk jegyzete szerint Liptó megyei község (796.). Van ilyen nevű falu Üngban is, de természetesen *Ipolytárnóc*, az őslények akkor fölfedezett nyomait őrző, természetvédelmi területéről híres nógrádi község a helyszín.

12. Végül — mintegy summázó kiegészítésként a jegyzet-előszóhoz — utalunk a kötet szövegeiből kibontakozó, ill. feltárható néhány lényegi vonatkozásra, témakörre, motívumcsoportra, melyek jellemző vonásokat adnak a fiatal, pályakezdő Ady arc- és jellemképéhez, jelentőségük van egyéniségének fejlődésében s nyomós szerepük életfelfogásának, világnézeti elveinek, költői-művészi hitvallásának kialakulásában. Fokozott figyelmet, további elemzést és értékelést kívánnak és érdemelnek tehát az Ady-kutatás részéről.

Mint e jegyzetek is utalnak rá, feltűnő — különösen az első időszak cikkeiben, de a versekben is — a fiatal Ady figyelme, sőt érzékenysége az időjárás jelenségei és változásai, az évszakok körforgásával arcot és színt váltó természet játékaik iránt (vö. *ÖV I.*, 347.). A gyermekkorát vidéken élt ember öröklött, ösztönös és beidegzett magatartása ez, természetes viszonya a valósághoz, egybetartozása a külső világgal. Adynak későbbi, városlakó évein során ez az eredendő készsége némileg tompult, el-elszunnyadt ugyan, de egy-egy hosszabb otthoni időzése, utazásainak tájélményei, majd csucsai életének impressziói felélesztik fogékonyságát. Az pedig természetes, hogy ifjú költőnek első témája a tavasz vagy az ős, az évszak — időjárás — táj hármas egységének rezonáló élménye; így „fedezí föl” az ősi közhelyhasonlatok és -szimbólumok forrását. Adynál is megfigyelhetjük a kifejezés hangpróbáinak ilyen jeleit, fontosabb azonban természetérzésének és

tájszemléletének elemzése, alakulásának nyomon követése; erre néhány kezdemény: Sára Péter: *Petőfi Ir. Múz. Évköve 1967–68.* 145.; Király: *Ady I.*, 170–8., 619., II., 63., 338–43.; uő., *Intés II.* 85–93., 124–32.; az emlékezők főként Ady virágkultuszát emelik ki.

Feltűnő a korai Ady-írásokban az is, milyen rendszeres figyelemmel emlékezik meg az év ünnepnapjairól. Ezt szintén vidékisége magyarázza, népi vallásos hagyományok légkörében töltött gyermek- és ifjúkora. Számára nem volt idegen a felekezeti többféleség, s büszke kálvinistaként is érdekelte és vonzotta a másság (vö. Ady L.: 19–20.; Bustya Endre: *Korunk 1970/10; Uő: Nyelv- és Irod.tud. Közl.* [Cluj – Kolozsvár] 1971/2.; *Eml. I.*, 267., 285., 291., 301., 309.). Az ünnep pedig nemcsak kultikus megnyilvánulás, hanem hagyományos társadalmi alkalom is, különösen a falvak, kisvárosok munkás mindennapjaiban. Ilyen szokásrendben nőtt fel Ady, ezért tartja számon kezdő újságíróként is lelkes pontossággal a jeles, pirosbetűs napokat. De jóval később is az ünnepek szükségességéről ír (I. ÖPM IX., 276., X., 180., 188.).

Érdekes ellentmondást tükröz egy-két későbbi kortárs-vélemény, hogy a szellemes, tréfacsináló, játékos kedvű Adynak valójában nem volt humora (I. Schöpflin: *Eml. III.*, 632). Eredendően dévaj, ugrató, évődőn játszi hajlama ugyanis mindinkább gúnyos-ironikus kedvben, kötekedve gonoszkodó magatartásban nyilvánult meg. E változás tényezőinek föltárása Ady költészete bonyolultságának megvilágítását segítheti elő. Debreceni és első váradi éveiben ugyanis még feltűnően érvényesült humorista-becsűgya (I. *Rövid dalok; ÖV I–II.*; Nagy E.: 137.; Bóka: 133.). Ilyen sikereire még 1917-ben is büszkén utal. Hajlamának jele a színielőadások akkor divatozó kuplé-betétei iránt mutatkozó érdeklődése is (I. 611., 648., 654., 663. stb.; *Eml. I.*, 538–40.). Kedély- és szemléletváltozásának fordulatól I. *Eml. III.*, 636.

Már zilahi, sőt nagykárolyi diák korában elbűvölte a színház, s vonzalma valósággal szenvedéllé hevült, amikor újságíróként mint színikritikus, közvetlen kapcsolatba került Tháliával. Barátságok és szerelmek főként e bohém körhöz fűzték őt; vannak kedvencei, róluk népszerűsítő rokonszenvvel, magasztalón ír, de ha kell, bírálja is; kritikáiban sokoldalú, pártatlan, tárgyilagos és szigorú (I. 571–2.; Hegedűs: *Vár. nap.* 180.); leleplezi a mondacsinált, reklámozott vagy protekciós tehetséget, elutasítja a romantizált népszínmű divatját, szembefordul a primadonnakultusszal, és kipellengérezzi a színházvezetés hibáit. Nyilván ez utóbbi törekvésének makacsságával kapcsolatos a színi kommunikék vitát kavaro ügye (I. 645., 651., 654. és a következő kötetekben).

Ady színikritikusi működésének elemző vizsgálata lényeges volna azért is, mert e tevékenysége segítette kibontakozni bíráló hajlamát, lényeglátó és -föltárási tehetséget, bátor elvi határozottságot és a publicista ráhatás erejét, amely táborát toborzott köréje. Pestre kerülve kiábrándulással zárult e színház-szerelme, de mint „készülő darab”-járól gyakran felröppentett hírek is jelzik, a tízes évek közepéig izgatta a színpad mint kifejezési forma, új erőpróba és sikerlehetőség; akaraterejéből, alkotó energiájából azonban csak kísérlet-törredékekre futotta.

A közéleti-társadalmi és politikai kérdésekkel szükségszerűen foglalkozó vidéki újságíró első lépéseinek még nem volt határozott iránya. Számára az indulás lehetősége volt fontos, bejutni a nyomtatott betű világába, az irodalom előszobájába, ahonnan megnyílni lehet az érvényesülés ajtaja. Ez a remény feledteti vele, hogy a szerkesztőségi munka robotjába szegődött. Szorgalmával és sokoldalúságával igyekszik bizonyítani rátermettségét, s ahogy szerkesztőségeit váltogatja, igazodik a különféle irányzatú lapok igényéhez és hangneméhez. De hogy ez nem csupán elvtelenség volt, hanem helyzetének kényszere, mutatja egy-két kísérlete a Debrecenből szabadulásra, s hogyha döntés előtt áll, szilárduló nézeteivel jobban egybehangzó szellemű laphoz lép át. Váradon találkozik pregnánsan megnyilvánuló szabad szellemisséggel, hamar összecsap az agresszíven klerikális *Tiszántúllal*, s ahogy világnézete öntudatosodik, saját lapjával, a *Szabadsággal* is mindinkább ellentétbe kerül. Ezért szerződik át a polgári haladás jelszavát valló *Nagyváradi Naplóhoz*, s ott érik harcoss, nagyhatású publicistává. Látszólag csapongó magatartását, nem töretlen vonalú eszmei fejlődését részben magyarázza, hogy pályaválasztásának ösztönző indítéka az írói becsűgy, másrészt pedig az akkori újságíróskodást kevésbé határozta meg elvi kötöttségek. A közéleti szereplők iránt publicisztikájában megnyilvánuló rokon- és

ellenszenvének motívumait a századforduló történelmi-politikai viszonyainak és eseményeinek alapos ismeretén alapul, az egyéniségek jellemrajzára koncentrált tanulmány világitáná meg az Ady-cikkek mai olvasói számára.

Az akkori közszellemre jellemző a párbajdivat. Az „úriember” fogalmához tartozó konvenciónak behódol a fiatal Ady is: Debrecenben, majd Váradon szerepel „lovagias ügyek”-ben. Igaz, ott már nem aktív résztvevőként, sőt lelkesen pártolja a párbajellenes mozgalmat. De elvi megjózanodása dacára még 1915-ben és 16-ban is majdnem belesodorja bonyodalmakba a harcias önérzet (I. 699–701.; Ady L.: 75.; Bölöni: 324.; Eml. II., 63–70., 128., 276., 687., 694., 699., 709.; ÖPM XI., 168., 448–449, 533–536.; Bibl.² 212., Bibl. Kiegészítő kötet 620. tétel; Jákó Elemér — Sztojka László *Ady kolozsvári napjaiból* c. írása — Eml. V., sajtó alatt.).

Amennyire vonzotta Adyt a Pestre jutás és az ott érvényesülés vágya (I. Lev. I., 48.; ÖPM I², 365., II., 17., III., 126.; Hegedűs: *Vár. nap.* 28.; Eml. II., 263., 312., 779., 785., 789–94.), amikor valóban odakerül — igaz, már Párizsból, Léda mellől —, szerencsétlennek érzi magát, és elkeseredetten panaszolja gyökértelenségét. Hamarosan megtalálja azonban bizalmasait és híveit, s bár a nagyvárosi létet érzi és vallja már igazi életformájának, valójában idegen marad benne. Sok, elemzésre érdemes tényező összehatása alakítja Ady bonyolult, ambivalens viszonyát Budapesthez (I.: Bölöni: 207–10.; Kunszery: *Budapest* 1969/9. 44.; Király: *Ady* I., 15–9., 570–5., 581–6., II., 539; *Ady Endre Budapestje*. 1977; Vargha Balázs: *Állok Dunánk szélén...* 137–56., 1984.), s a költő egyre határozottabban nyilvánítja ki ellenszenvét. Ennek kezdeti nyomait már váradi cikkeinek egy-egy epés utalásában megtaláljuk (I. 367., 384., 586., 593.). Ez persze a kívülrekedtek sértődöttségének fullánkös kifakadása is lehet.

A kétes cikkek hitelességét vizsgálva, Vezér gyakran hivatkozik Adynak a gyermekről és a gyermekségről vallott magasztos felfogására. Kisugárzása volt ez a maga örökgyermek voltának, melyről hitte, hogy a költőség alapja. Egyéniségének egyik lényegi, bensőséges jegye tehát nemcsak filológiai adalék, tényező és bizonyíték, hanem a művész lényének nyitja; kulcskérdés, amely méltó az elmélyült elemzésre (I. Király: *Ady* I., 132–7., 733., II., 277.).

Rövidítések

Ady L.	ADY Lajos: <i>Ady Endre</i> . 1923.
Ady-Múz. I–II.	Ady-Múzeum I–II. Szerk. DÓCZY Jenő és FÖLDESSY Gyula. 1924–1925.
Bibl.	VITÁLYOS László — OROSZ László: <i>Ady-bibliográfia 1896–1977</i> . 1980 ² .
Bóka	BÓKA László: <i>Ady Endre élete és művei</i> . I. 1955.
Bölöni	BÖLÖNI György: <i>Az igazi Ady</i> . Párizs, 1934.
D	Debreczen (napilap)
Dénes	DÉNES Zsófia: <i>Élet helyett órák</i> . 1980 ⁴ .
DH	Debreczeni Hírlap (napilap)
DÚ	Debreczeni Újság (napilap)
Dutka	DUTKA Ákos: <i>„A Holnap” városa</i> . 1955.
Eml.	KOVALOVSKY Miklós: <i>Emlékezések Ady Endréről</i> . I–IV. 1961–90.
Franyó	FRANYÓ Zoltán: <i>A pokol tornácán</i> . Bukarest, 1969.
Hegedűs: Ady Váradon	HEGEDŰS Nándor: <i>Ady Endre Nagyváradon</i> . 1956.
Hegedűs: Vár. nap.	HEGEDŰS Nándor: <i>Ady Endre nagyváradi napjai</i> . 1957.
Kieg.	VITÁLYOS László: <i>Ady-bibliográfia 1896–1987. Kiegészítő kötet</i> . 1990.
Király: Ady	KIRÁLY István: <i>Ady Endre</i> . I–II. 1970.
Király: Intés	KIRÁLY István: <i>Intés az órzókhöz</i> . I–II. 1982.
Lev.	Ady Endre levelei. I–III. Szerk. BELIA György. 1983.
MNy	Magyar Nyelv (folyóirat)
Nagy A.	NAGY Andor: <i>Tavaszi Váradon</i> . (1937.)

Nagy E.
NFÜ
NN
ÖPM
ÖV
SzÜ
Varga
Vezér

NAGY Endre: *Várad — Pest — Párizs*. 1958.
Nagyvárad Friss Újság (napilap)
Nagyvárad Napló (napilap)
Ady Endre összes prózai művei. I–XI. 1955–1982. (I¹: 1955., I²: 1990.)
Ady Endre összes versei. I–II. 1969–1988. (Krit. k.)
Színházi Újság (időszaki lap, Nagyvárad)
VARGA József: *Ady és kora*. 1977.
VEZÉR Erzsébet: *Ady Endre*. 1977.²